

More, een nieuwe Antigone? Over de uitvinding van het geweten

De vergelijking dringt zich onwillekeurig op: Thomas More als een nieuwe Antigone, die halsstarrig nee blijft zeggen tegen de wet van de koning, zich beroepend op een hogere wet die het geweten onvoorwaardelijk bindt. De vergelijking is misschien niet in alle opzichten even vleidend voor Thomas More, die in de katholieke traditie uitgegroeid is tot een icoon van morele integriteit en standvastigheid, en die uiteindelijk zijn leven gegeven heeft voor de eenheid van de katholieke kerk en haar pauselijke leiding. De houding van Antigone in het drama van Sophocles vervult de toeschouwer niet alleen met bewondering maar ook met een zekere schrik vanwege haar vrouwelijke onverzettelijkheid. Zij vindt het onverdraaglijk dat het lichaam van haar broer buiten de poort van de stad onbegraven moet blijven liggen. Voor koning Creon is het echter een zaak van staatsraison; zijn decreet om het lichaam van Polynices onbegraven te laten is ingegeven door de noodzaak de rust en orde van de staat te herstellen na een rampzalige strijd. Het 'nee' van Antigone staat onverzoenbaar tegenover de wil van Creon. Dat kan niet anders dan fataal uitmonden in de dood.

Antigone staat alleen. Haar zuster Ismene bepleit de noodzaak van toegeeflijkheid. Op een gegeven moment moet je je kaarten tellen en buigen voor de macht. Thomas More staat ook alleen. Zijn vrienden, zijn vrouw, zijn dochter Margaret, allen die hem na staan trachten hem te bewegen tot toegeeflijkheid. Zij begrijpen zijn weigering niet. Ze kunnen niet anders dan er een eigenzinnig-

heid in zien, een wil die zich om wat voor duistere reden ook heeft vastgezet in een onwrikbaar nee. Maar koning Hendrik VIII geeft evenmin toe. Hij zal en moet More's instemming met zijn scheiding verkrijgen. Ze liggen op ramkoers, die voor More nergens anders dan op het schavot kan eindigen.

De belangstelling voor de *Antigone* nam vanaf de zestiende eeuw opvallend toe.¹ Men heeft dit wel proberen te verklaren door te zeggen dat de *Antigone* karakteristiek modern is, of in ieder geval een problematiek aansnijdt waar de vroegmoderne cultuur zich in herkende. Deze problematiek zou men kunnen omschrijven als de spanning tussen aan de ene kant het subjectieve ethische bewustzijn, het geweten van het individu, en aan de andere kant de politieke macht en de objectieve wetten waarin deze macht zich uitdrukt. Dat subjectieve ethische bewustzijn laat uiteenlopende beoordelingen toe. Gaat het om een in wezen grondeloze vrijheid van het 'nee' tegen de algemene orde van de wet; en is Antigone niet in de greep van een dergelijk nee, zonder precies te kunnen uitleggen wat haar bezielt? Of gaat het om een ethisch bewustzijn dat gefundeerd is in een 'hogere wet' en dat daaraan de inhoudelijke legimitatie voor zijn nee ontleent? Berust Antigone's nee niet in een *overtuiging* van een oudere wet die voorafgaat aan de wet van de staat en die haar gebiedt haar broer te begraven? En is More's weigering niet op vergelijkbare wijze gemotiveerd door de overtuiging dat des konings scheiding niet in overeenstemming is met de wet van God? Verschillende perspectieven, verschillende waarden. Het is niet onmiddellijk duidelijk hoe we het nee van More hebben te verstaan. De houding van *Dame Alice*, zijn vrouw, die bij haar bezoek in de Tower geërgerd en wanhopig uitroept: '*tilly vally, tilly vally*', vrij te vertalen als 'wat een waanzin', is niet helemaal onbegrijpelijk.²

Om de gewetenszaak van More goed te kunnen beoordelen is het nodig om de loop van de gebeurtenissen in het conflict met de koning zo precies mogelijk in beeld

te krijgen. More zet nergens systematisch uiteen hoe hij het geweten begrijpt. Het zijn misschien juist ook de concrete gebeurtenissen die More om zo te zeggen opzadelen met de vraag van het geweten, iets dat gaandeweg vorm en betekenis krijgt. In het volgende zal ik het conflict met de koning beschrijven en proberen te reconstrueren hoe More de werking en betekenis van het geweten begrijpt. Aan het slot zal ik enkele aspecten van More's *Utopia* bespreken om duidelijk te maken hoe hij de karakteristieke voormoderne spanning tussen individu en gemeenschap heeft begrepen.

De 'grote zaak' van de koning³

Hendrik VIII staat vooral bekend om zijn huwelijksleven. Hij is zes keer getrouwd geweest en heeft twee van zijn vrouwen laten onthoofden, wat hem de bijnaam van Blauwbaard heeft bezorgd. Zijn pogingen om het eerste huwelijk ongeldig te laten verklaren hebben geleid tot de breuk met de kerk van Rome en het ontstaan van wat nu de Anglicaanse kerk heet. Wie was deze opmerkelijke koning, die zo'n breed spoor van verwoestingen heeft aangericht? Hendrik is de tweede zoon van de Engelse koning Hendrik VII en zijn vrouw Elizabeth van York. Ze hadden hem aanvankelijk bestemd voor het priesterschap. Pas na de dood van zijn oudste broer Arthur wordt Hendrik troonopvolger. Arthur was getrouwd met Catarina van Aragon, de dochter van het Spaanse koninklijk paar Ferdinand en Isabella. Na de dood van zijn zoon vroeg koning Hendrik VII de paus om dispensatie van het huwelijk van Arthur en Catarina, zodat de nieuwe troonopvolger Hendrik met haar kon trouwen. Hij wilde hiermee de diplomatieke banden met Spanje versterken. De pauselijke dispensatie werd gegeven, maar het huwelijk vond pas na de dood van Hendrik VII plaats, in 1509.

In 1509 werd Hendrik VIII op achttienjarige leeftijd koning van Engeland. Hij was jong en populair bij de En-

gelse bevolking. Staatsaangelegenheden liet hij over aan de aartsbisschop van York, kardinaal Thomas Wolsey, die in 1515 Lord Chancellor werd. De eerste jaren van zijn koningschap verliepen rustig. Maar zijn huwelijk met Catarina werd in toenemende mate een bron van ongemak. Catarina gaf hem een dochter (Mary), maar een mannelijke troonopvolger bleef uit, en Hendrik raakte meer en meer uitgekeken op zijn vrouw. Het uitblijven van mannelijk nageslacht vatte hij op als een aanwijzing dat er een doem zou liggen op het huwelijk omdat de bijbel een huwelijk met de weduwe van je broer zou verbieden.⁴ Als Hendrik dan ook nog verliefd wordt op een van de hofdames, Anna Boleyn, wil hij van Catarina scheiden. Kardinaal Wolsey krijgt de taak in Rome bij de paus dispensatie te vragen. Maar tot grote frustratie van de koning verloopt de procedure erg traag en komt de paus niet over de brug. In 1529 valt kardinaal Wolsey in ongenade en wordt hij uit zijn functie van Lord Chancellor gezet. Kort daarna wordt More benoemd als de nieuwe Lord Chancellor, een eervolle benoeming die hij accepteert op voorwaarde dat hij buiten de ‘grote kwestie van de scheiding’ blijft. Maar het conflict met Rome verscherpt zich in de jaren daarop. Hendrik vergroot de druk op de paus om het huwelijk met Catarina ongeldig te verklaren. Ook begint hij te overwegen de kerkelijke jurisdictie in Engeland helemaal te verwerpen; in 1530 eist hij van de Engelse geestelijkheid dat ze hem aanvaarden als ‘hoofd van de Engelse kerk’, wat ze onder protest en onder bepaalde voorwaarden ook doet.

More krijgt het steeds moeilijker. Tegen zijn belofte in liet de koning hem niet met rust. Hij moest en zou More’s instemming krijgen met de voorgenomen scheiding, want zolang hij deze instemming niet kreeg zag hij daarin blijkbaar een teken van afkeuring. De onkreukbare Thomas More was in die zin het ‘geweten’ van de koning. Het stilzwijgende ‘nee’ dat hij bij More beluisterde vond hij onverdraaglijk.

In januari 1533 trouwt de koning met Anna Boleyn. Enkele maanden later verklaart de nieuwe aartsbisschop van Canterbury, Thomas Cranmer, het huwelijk met Catarina ongeldig. Het jaar daarop echter komt paus Clemens, na zeven jaar, met een verklaring waarin hij de geldigheid van het huwelijk met Catarina bevestigt. Kort na het nieuwe huwelijk wordt More opgeroepen te verschijnen voor een commissie van hooggeplaatste mannen waarin hem gevraagd wordt zijn instemming met het huwelijk te geven. Dit is de eerste confrontatie in een reeks die uiteindelijk zou leiden tot zijn gevangenneming en terdoodveroordeeling.

Waarom gaf More niet toe? Van meet af aan had hij geprobeerd zich buiten de zaak van de scheiding te houden. Maar blijkbaar kon de koning More niet vergeten. De gebeurtenissen leken More in een situatie te brengen waarin hij voor de koning de personificatie van het geweten werd.⁵ Door de instemming van het parlement, de bisschoppen en de universiteiten was Hendriks huwelijk met Anna Boleyn politiek gelegitimeerd, maar wat nog ontbrak was de morele legitimatie, nu de paus geen toestemming had verleend. En Hendrik lijkt te beseffen dat er naast de politieke wet nog een hogere wet bestaat die uiteindelijk beslist over de geldigheid of ongeldigheid van een huwelijk. Aanvankelijk was voor hem de paus de vertegenwoordiger van deze hogere wet; de kerk gaat immers over het huwelijk. Maar de pauselijke weigering het eerste huwelijk ongeldig te verklaren, met als gevolg de breuk met de paus en het streven de kerk in Engeland onder eigen jurisdictie te brengen, maakte de (morele) goedkeuring van More wel steeds urgenter. Het gewicht dat de koning blijkbaar hechtte aan het oordeel van More, maakte – zo is mijn interpretatie – dat More namens die hogere wet moest beslissen; zijn beslissing werd tot een gewetensbeslissing voor het aangezicht van de hogere wet. De koning dwong hem tot de positie van het geweten.

In 1534 komt het parlement bijeen en neemt een wet

op de troonsopvolging aan met het oog op de nieuwe situatie die ontstaan is met het huwelijk met Anna Boleyn en de geboorte van *princess* Elisabeth. Kort daarna werd More opgeroepen om naar Lambeth Palace te komen, de Londense residentie van de bisschop van Canterbury, en daar de eed af te nemen op de ‘Akte van Successie’. More werd naar binnen geroepen en de commissie toonde hem de tekst van de eed; More vroeg ook de tekst van de Akte te mogen inzien en vergeleek beide documenten zorgvuldig met elkaar. Over zijn – juridisch doordacht – antwoord schrijft hij enkele dagen later in een brief aan zijn dochter Margaret:

Ik maakte hen duidelijk dat het niet mijn bedoeling was een fout aan te wijzen in de wet of de maker ervan iets te verwijten, noch in de eed of ieder die de eed zweert, noch wil ik het geweten van wie dan ook veroordelen. Maar wat mijzelf betreft, mijn geweten zegt mij in deze zaak dat, hoewel ik niet zou weigeren te zweren op de successie, ik de eed die mij voorgehouden wordt niet kan zweren zonder mijn ziel bloot te stellen aan het gevaar van eeuwige verdoemenis.⁶

More was blijkbaar bereid in te stemmen met de regeling van de successie,⁷ maar te zweren op de ongeldigheid van een huwelijk dat, zolang de paus dat niet ongeldig had verklaard, in zijn ogen perfect in orde was, zou betekenen dat God aangeroepen werd ter bekrachtiging van een onwaarheid. En hier ligt het gevaar van de verdoemenis van de ziel.

More wordt de gang op gestuurd om even later teruggeroepen te worden. Hij blijft weigeren de eed te zweren en hij weigert ook te vertellen welk deel van de eed op bezwaren stuit. De commissie ziet in More’s weigering een vorm van obstinaatheid, wat nog verergerd wordt door zijn onwil om uit te leggen waar zijn bezwaar zich precies op richt. More hult zich in zwijgen, hij kan geen openheid geven over de aard van zijn bezwaar, omdat hij daarmee

een veroordeling tot de doodstraf riskeert, terwijl de straf die staat op de weigering de eed te zweren gevangenschap en confiscatie van bezittingen inhoudt. De juridische route die More volgt is duidelijk: hij probeert het nieuwe huwelijk van de koning niet *openlijk* af te keuren, en daarmee zijn leven niet in gevaar te brengen.

Zou hij werkelijk gedacht hebben op deze manier de doodstraf te kunnen voorkomen? More is niet iemand die zich makkelijk illusies maakt. Hij moet van meet af aan beseft hebben dat zijn weigering zeer wel zou kunnen leiden tot de dood. Alleen, hij wil niet zelf meewerken aan zijn doodvonnis. Hij kiest voor wat zijn geweten hem voorhoudt, maar hij kiest niet voor de dood, hoewel hij wel bereid is deze te aanvaarden als consequentie van zijn keuze.

Kort nadien wordt More, samen met bisschop Fischer die eveneens geweigerd heeft de eed af te leggen, gevangengezet in de Tower. Bij zijn directe familie stuit zijn weigering op onbegrip en ergernis. Zijn dochter Margaret dringt bij haar vader er sterk op aan de eed alsnog af te leggen. Wat kan zo belangrijk zijn dat hij zijn leven en goed in de waagschaal zet? More's beroep op het geweten is blijkbaar niet voor iedereen overtuigend. De meesten nemen hem zijn obstinaatheid kwalijk.

De brief van Margaret

In de gevangenis schrijft More verschillende brieven aan zijn familie, in het bijzonder aan zijn geliefde dochter Margaret. Een brief, zogenaamd geschreven door Margaret aan haar stiefzuster Alice Alington, maar vermoedelijk een coproductie van vader en dochter, beschrijft een bezoek van Margaret aan de gevangenis.⁸ In gesprek met haar vader vertelt Margaret dat sommigen hem ervan verdenken zich te laten beïnvloeden door het voorbeeld van bisschop Fischer. More antwoordt hierop dat hij zijn eigen geweten geïnformeerd heeft en niet blindelings het oordeel van een ander heeft willen volgen. 'Waarlijk dochter, ik heb nooit

mijn ziel vast willen pinnen op de rug van een ander (*to pin my soul at another man's back*), zelfs niet van de beste mens van deze tijd.' Want je kunt nooit helemaal zeker zijn van een ander, die jouw ziel in de verkeerde richting zou kunnen dragen. More vertelt dan het verhaal van een jury in een proces tegen een Londense belastinginspecteur die beschuldigd was van onterechte inbeslagname van goederen. Hij had namelijk een man laten arresteren en zijn goederen in beslag genomen. Elf van de twaalf juryleden kwamen uit het noorden en waren geneigd een oordeel uit te spreken tegen de aangeklaagde inspecteur, want het slachtoffer was ook iemand uit het noorden. Het twaalfde jurylid, een eerlijke man, stond alleen in zijn oordeel; de anderen drongen bij hem erop aan met hen mee te gaan omwille van goed gezelschap.

'Wat nu, beste man', zei een van de mannen uit het noorden, 'wat is er met jou aan de hand? Zijn wij hier niet met zijn elven en jij daar alleen, en waren we het allen niet eens? Waarom zo halsstarrig? Wat is je naam, beste man?'

'Heren', zei hij, 'mijn naam is Gezelschap.' 'Gezelschap', zeiden ze, 'beste man, speel dan de goede metgezel, ga met ons mee en gedraag je als goed gezelschap.' 'God zou willen, beste heren', zei de man weer, 'dat het geen gewicht heeft. Maar nu, wanneer we eenmaal voor God verschijnen, zal hij jullie naar de hemel sturen omdat jullie volgens je geweten hebt gehandeld, maar mij zal hij naar de duivel sturen omdat ik tegen mijn geweten in heb gehandeld, door mij op jullie verzoek hier als goed gezelschap te gedragen; wel, bij God, heer Dickonson (zoals een van de noordelijke mannen heette), als ik dan tegen jullie zeg: heren, ik ben eens als goed gezelschap met jullie meegegaan, wat de oorzaak ervan is dat ik nu naar de hel ga, gedraag je nu weer als goede mannen, en laat sommige van jullie nu mij gezelschap houden zoals ik jullie goed gezelschap heb gehouden. Zou je dan meegaan?'

Op dezelfde manier kan More ook niet tegen zijn geweten in handelen om maar niet dwars te liggen. Want wie houdt hem gezelschap als hij straks voor de hemelse rechter staat?

More koppelt het geweten aan Gods wet. Tegen het geweten in handelen betekent handelen tegen je opvatting in over wat Gods wet voorschrijft. Maar dat betekent niet dat de stem van het geweten onmiddellijk en onfeilbaar Gods wet vertolkt. Het geweten moet geïnformeerd worden door studie en reflectie. Wanneer Margaret haar vader erop wijst dat het parlement de wet heeft goedgekeurd en dat vele geleerden zich eens hebben verklaard met de wet, verdedigt More zich in dezelfde brief als volgt:

Wat betreft de wet van het land, hoewel ieder mens die in dat land geboren en woonachtig is, gebonden is om zich aan de wet te houden op straffe van tijdelijke pijn, en in veel gevallen ook op straffe van Gods ongenoegen, toch is niemand eraan gehouden te zweren dat iedere wet juist is, noch gehouden om op straffe van Gods ongenoegen enig aspect van de wet uit te voeren dat onwettig zou zijn. Dat dergelijke wetten overal in de christelijke wereld gemaakt worden, zal, neem ik aan, niemand betwisten, maar dat geldt niet voor de wetten van het algemene concilie van de christenheid: hoewel deze sommige zaken beter regelen dan andere, en sommige zaken zich ook zo kunnen ontwikkelen dat ze door een andere wet hervormd moeten worden, toch heeft de Geest van God die zijn kerk bestuurt – verondersteld dat zijn hele katholieke kerk wettig verzameld is in een algemeen concilie – nooit toegelaten, noch zal Hij dat hierna ooit toelaten, om iets, tot Gods ongenoegen, op zo'n wijze in te stellen dat zulks niet wettig uitgevoerd kan worden.

More stelt hier dat particuliere wetten die uitgevaardigd worden in een territoriaal deel van de christelijke wereld niet het geweten binden van wie meent dat bepaalde aspecten onwettig zijn; wetten daarentegen van een algemeen

concilie van de kerk daarentegen zijn wel altijd bindend, omdat de ‘Geest van God’ nooit zal toelaten dat ze tegen Gods wet ingaan. More erkent dus wel dat men als inwoner en onderdaan in principe eraan gehouden is de wet van zijn land te gehoorzamen, maar niet als ze tegen het geweten ingaan; en om dat te toetsen bestaat de hogere autoriteit van de kerk. Volgens More moet men zijn geweten vormen in overeenstemming met die hogere autoriteit, of als die hogere autoriteit er zich niet expliciet over heeft uitgesproken, in overeenstemming met de brede kerkelijke traditie (concilies, kerkvaders, enzovoort). Het geweten betreft voor Morus zeker niet een privé-overtuiging, het is een moreel ‘weten’ dat gevormd is ‘samen’ (*con-scientia*) met de traditie van de christenheid. More verwerpt uitdrukkelijk de gedachte dat hij alleen staat in de eigenzinnigheid van een privé-overtuiging.

Het net sluit zich

In november 1534 komt het parlement weer bijeen voor nieuwe wetgeving inzake de kwestie van de koning. More zit dan al zeven maanden in de gevangenis, maar nog steeds is er geen formeel proces tegen hem begonnen. Zijn weigering om de eed op de wet van de opvolging af te nemen zou hem overigens als straf alleen levenslang kunnen opleveren. De nieuwe wetgeving brengt daar verandering in. Het lot van More wordt bezegeld. Van alle wetten die het parlement aanneemt zijn er twee voor ons direct van belang. Allereerst is daar de Akte van Suprematie, waarin verklaard wordt dat de koning de hoogste leiding heeft in de Engelse kerk en dat geen enkele buitenlandse instantie (lees: de paus) autoriteit heeft in kerkelijke aangelegenheden op het Engelse grondgebied. Tegelijk wordt ook een Akte van Verraad (*Act of Treasons*) aangenomen met daarin de bepaling dat eenieder die de koning van één van zijn titels berooft schuldig is aan (land)verraad en met de dood bestraft zal worden. De zaak van More stond er nu als volgt

voor: vanwege zijn weigering de eed af te nemen werd hij veroordeeld voor levenslang en werden al zijn bezittingen geconfisqueerd; tegelijk dreigde nu ook het schavot als hij zo onvoorzichtig zou zijn de suprematie van de koning te ontkennen in aanwezigheid van getuigen. Er heeft dus een verschuiving in het conflict plaatsgevonden van de kwestie van het huwelijk naar die van de positie van de paus als hoofd van de kerk. Het is uiteindelijk de breuk met de kerk van Rome die More op het schavot doet belanden. Hij kon onmogelijk instemmen met het besluit van het parlement een einde te maken aan de pauselijke suprematie in Engeland door de koning uit te roepen tot hoofd van de Engelse kerk.

Hoe heeft het zover kunnen komen? Door de jaren heen is de zaak gaan escaleren. Wat begint met een koninklijk huwelijksprobleem eindigt in een breuk met de kerk van Rome. Is dit alleen maar te wijten aan de individuele willekeur van een koning die uitgekeken is op zijn vrouw en vervolgens stuit op een stilzwijgende afkeuring van More? Dat zijn huwelijk met Catarina mislukt, wijt de koning aan een vermeend bijbels verbod. Hij laat het uitzoeken door deskundigen: is mijn huwelijk wel een goed en geldig huwelijk? Hij vraagt ook om dispensatie in Rome, maar het pauselijk besluit laat lang op zich wachten. In 1531 moet More – hij is dan al kanselier – een rapport met de bevindingen van de universiteiten inzake de scheiding van de koning presenteren in het parlement. Bij deze gelegenheid onderstreept More dat het deskundigenrapport duidelijk maakt dat de koning in deze zaak zich niet laat leiden door zijn eigen willekeur en lust, zoals sommigen beweren, maar erop gebrand is zijn geweten inzake het huwelijk met Catarina te ontlasten en de opvolging van het koningschap veilig te stellen. Natuurlijk, de wil van de koning is wet, maar wel pas dan als voldaan is aan juridische waarborgen en procedures die de politieke vorming van de koninklijke ‘wil’ begeleiden (betrokkenheid van de regeringsraad, het parlement, de consultatie van de diverse

geledingen uit de samenleving, enzovoort). Daarnaast is, althans voor Hendrik, de wil van de koning ook aan een hogere morele norm gebonden. Dat blijkt duidelijk uit het gesprek dat More vóór zijn benoeming tot kanselier voerde met Hendrik over zijn gewetensprobleem en zijn wens om buiten de ‘grote zaak van de scheiding’ te blijven. More had zich zorgvuldig op de hoogte gesteld van wat de bronnen van de christelijke traditie te melden hebben over de eventuele ongeldigheid van een huwelijk; en hij was tot de conclusie gekomen dat er met het huwelijk van de koning formeel niets mis was. Daarom wil hij er als kanselier buiten blijven. De koning willigt More’s verzoek om zijn geweten in deze zaak te respecteren in, en bevestigt dat More allereerst moet luisteren naar God en het geweten en dan pas naar de koning. More zal dit later de ‘meest nobele les’ noemen die ‘een prins zijn onderdaan ooit geleerd heeft’ (*the most virtuous lesson that ever prince taught his servant*). In zijn laatste woorden op het schavot herinnert More nog aan deze les: hij sterft als trouwe dienaar van de koning, maar van God eerst; een les die de koning zelf blijkbaar vergeten is.

De koning erkent dus een hogere norm, ‘God en het geweten’. Maar in toenemende mate weigert hij de kerkelijke bemiddeling van deze hogere norm. Hij ervaart de autoriteit van de paus als concurrerende macht die interfereert in zaken van staatsbelang. De morele instantie van ‘God en het geweten’ wordt daarom losgekoppeld van de katholieke kerk en haar leiding, en bij wijze van spreken ‘geprojecteerd’ op de lekenpersoon van Thomas More. Daarom is de koning ook zo gebrand op het verkrijgen van de instemming van More, want op deze manier kan hij de individuele willekeur verhullen door het koninklijk wilsbesluit inzake het huwelijk een morele legitimatie te geven. De dispensatie die hij van de paus niet verkrijgt moet More hem uiteindelijk geven. Maar More kan hem die dispensatie niet geven omdat dit van More als (vrije) persoon wordt gevraagd, niet louter als onderdaan, en als

persoon is hij gebonden aan de stem van zijn geweten, de innerlijke norm (gevormd door de christelijke traditie) die hem rechtstreeks voor God (als hemelse rechter) plaatst. Tegen zijn eigen geweten ingaan betekent tegen God ingaan, een vergrijp tegen Gods wet dat tegelijk een belediging inhoudt, die 'eeuwige verdoemenis' tot gevolg moet hebben.

Het net begint zich te sluiten voor More. Enkele maanden nadat het parlement de Akte van Suprematie heeft aangenomen krijgt More in de Tower bezoek van Thomas Cromwell en andere leden van de commissie. Cromwell legt hem de vraag voor wat hij ervan vindt dat de koning door het parlement uitgeroepen is tot opperste hoofd van de Engelse kerk. More kan daar niet rechtstreeks op antwoorden. 'Ik wil noch de koning zijn titel betwisten noch de paus de zijne, maar des konings trouwe onderdaan ben ik en zal ik zijn, en ik zal voor hem en al het zijne bidden, voor u en het land, en verder wil ik mij er niet mee bemoeien.' Dit zal de koning niet voldoende vinden, antwoordt Cromwell. Maar voorlopig blijft het even rustig, totdat de paus bisschop Fischer, de andere vooraanstaande 'weigeraar', de kardinaalsmuts toestuurt, waarop de koning in woede ontsteekt. Dit is een provocatie die niet onbeantwoord kan blijven. Fischer en More moeten hun gehoorzaamheid aan de koning betuigen, anders wacht hun de doodstraf.

More krijgt dan bezoek van Sir Richard Rich, een slimme en doortrapte jurist, die kort daarvoor bisschop Fischer in de val gelokt had met een ontkenning van de suprematie. Master Rich probeert ook More in een juridische valstrik te lokken. Stel, zegt hij tegen More, dat het parlement besluit dat iedereen in het land mij als koning moet erkennen, zou u mij dan niet als koning erkennen? More antwoordt dat als het parlement Richard Rich uitroept tot koning, ook hij hem als koning zal erkennen. Stel nu, gaat Rich verder, dat er een besluit van het parlement komt dat het hele land mij als paus moet erkennen, zou u

mij dan niet als paus erkennen? More reageert met een tegenvoorbeeld. Stel dat het parlement een wet aanneemt die bepaalt dat God niet God is. Zou u dan, meester Rich, zeggen dat God niet God is? Geen parlement, antwoordt Rich, kan een dergelijke wet maken. More laat aan hem de gevolgtrekking over: de benoeming van de paus gaat de bevoegdheid van een nationaal parlement te boven.

More heeft zich niet expliciet tegen de suprematie gekeerd. Toch zal dit gesprek tot basis gemaakt worden van een aanklacht die inhoudt dat More ‘opzettelijk en kwaadwillend getracht heeft onze soevereine Heer de koning te beroven van zijn waardigheid, de titel van hoogste hoofd op aarde van de Kerk van Engeland’. More wordt dan veroordeeld door een jury op basis van een (valse) getuigenis van master Rich, die in het verslag van zijn gesprek met More de cruciale zin toevoegde ‘evenmin als het parlement een wet kan aannemen die stelt dat God niet God is, kan het parlement ook niet de koning tot hoofd van de Kerk maken.’

Door zijn veroordeling is More eindelijk in de gelegenheid vrij zijn mening uit te spreken over de Akte van Suprematie. Voor de jury neemt hij het woord en zegt het volgende:

Nu ik zie dat u vastbesloten bent mij te veroordelen (God weet hoe), wil ik nu ter ontlasting van mijn geweten openlijk en vrij spreken met betrekking tot mijn veroordeling en uw statuut. En in zoverre deze veroordeling gebaseerd is op een Akte van het parlement die direct in strijd is met de wetten van God en zijn heilige kerk – waarvan het hoogste bestuur of van een deel ervan niet door een tijdelijke machthebber op zich genomen mag worden, omdat dit rechtens toekomt aan de zetel van Rome, een geestelijk primaat dat bij monde van onze Verlosser zelf, persoonlijk aanwezig op aarde, als bijzonder privilege toegekend werd aan Petrus en zijn opvolgers, de bisschoppen van voornoemde zetel – daarom kan men, onder christelijke mensen, niet iemand op basis van deze wet schuldig verklaren.

Het maakt niets meer uit. More wordt schuldig bevonden en veroordeeld tot de doodstraf.

'A Man for all Seasons'

In mijn beschrijving van More's conflict met de koning heb ik mij vooral laten leiden door het lucide boekje van Anthony Kenny over Thomas More. Kenny voelt zich geroepen het beeld van More zoals geschetst door Robert Bolt in zijn succesvolle en verfilmde toneelstuk *A Man for all Seasons* te corrigeren. Bolt beschrijft More als een man met *'an adamantine sense of his own self'*, een in de regel vriendelijke en meegaande man maar onverzettelijk en hard als staal als het aankomt op die onopgeeflijke kern van het 'zelf'.⁹ Bolt lijkt van More een moderne Antigone te maken die tegen alles in onbuigzaam vasthoudt aan haar eigen gelijk en zo als schone heldin ten onder gaat. Waar More zelf nog spreekt in traditionele termen van 'ziel' en 'eeuwige verdoemenis', is dat voor Bolt het 'zelf' geworden, de innerlijke kern van iemands identiteit. Tegen het geweten ingaan zou dan betekenen 'jezelf prijsgeven'. Het toneelstuk van Bolt schetst dus de strijd tussen het individu met zijn innerlijk geweten tegen de publieke orde van wet en macht. Evenals in sommige moderne interpretaties van Antigone is volgens het portret van Bolt het 'nee' van More niet meer uit te leggen of te rechtvaardigen in objectieve termen. Bolt laat More op een gegeven moment zeggen: 'What matters to me is not whether it's true or not, but that I believe it to be true, or rather not that I believe it, but that I believe it.'¹⁰ Tegenover deze 'existentialistische' held *avant la lettre* van Bolt schetst Kenny een More voor wie het individuele geweten stevig verankerd is in een objectieve orde. Voor More is het menselijk geweten geen autonome wetgever, maar bestaat het in de overtuiging die een persoon heeft over Gods wet.

Maar Kenny heeft misschien te veel de neiging om More terug te plaatsen in de katholieke wereld van de mid-

deleeuwen. Er is weliswaar een objectieve orde waar het geweten zich naar moet richten, maar voor More is deze niet langer de orde van de natuurwet, die ons via de eigen menselijke rede Gods eeuwige wet doet kennen; de zedelijke substantie van 'Gods wet' is voor More veeleer historisch bemiddeld in de traditie van de christelijke *commonwealth*, de concilies en de kerkvaders van de christenheid. Het oordeel van More's geweten is naar eigen zeggen zorgvuldig en op grond van uitgebreide studie gevormd op basis van de gezaghebbende opvattingen van de universele christelijke kerk. Dat hij anderen die de eed wel hebben afgenomen niet wil veroordelen betekent niet dat More onzeker is over zijn standpunt; hij meent oprecht dat wat de eed impliceert – dat het huwelijk ongeldig is – niet juist is en dat de anderen die de eed wel accepteren het bij het verkeerde eind hebben, maar hij wil niet oordelen over ieders eigen gewetensbeslissing. Men kan van More niet de kampioen maken van de moderne vrijheid van geweten.

Individu en gemeenschap

Welke aanknopingspunten levert More's klassieker, de *Utopia*, op dit punt? Het besef van eigen subjectiviteit brengt ons op een thema dat in het boek een grote rol speelt. De proto-communistische staatsregeling van More's *Utopia* is ontworpen, zoals vele commentatoren benadrukken, met het doel de ondeugd van de trots (*pride*) tegen te gaan. Menselijke hoogmoed en ijdele eer zijn als een ziekte die de eenheid van de samenleving bedreigen. *Pride* is voor More de belangrijkste factor die de precaire balans van individu en gemeenschap doet verstoren.

In More's tijd en ook in zijn eigen leven speelt het probleem van het 'eigenzinnige individu' dat zichzelf probeert te bevestigen tegen de algemene orde van de gemeenschap in. Over More wordt verteld dat hij zijn leven lang een ruw haren hemd gedragen heeft onder zijn kleding, iets dat door de schurende prikkeling uitermate oncomfortabel

moet zijn geweest. Waarom doet iemand zoiets, iemand die voor de rest niet bepaald de indruk wekt een asceet of een heremiet te zijn? Het is wellicht een manier om de latente trots te onderdrukken, de onderscheidingsdrang van het individu dat zich boven de ander wil stellen en ijdele roem najaagt. More wil niet 'lekker in zijn vel zitten' en zo een zeker behagen of lust in zichzelf hebben. Hij moet in zijn tijd gezien hebben hoe fnuikend die trots kan zijn voor de algemene orde van het recht en het *bonum commune*. Trots en eigenzin liggen ten grondslag aan corruptie, opportunisme, machtsmisbruik, vleierij, enzovoort. More is bovenal een man van het recht. En recht ordent de gemeenschap en eist van het individu dat het zich schikt naar de orde van de gemeenschap. Maar nu het individu in de vroegmoderne tijd van zichzelf en van zijn vrijheid (willekeur) bewust wordt, ervaart het zichzelf niet langer als een deel van de orde van de gemeenschap; de gemeenschapsorde zal het ik-besef alleen maar verzwakken.

In More's ideale samenleving is voor zelfbevestiging en trots echter geen plaats. Allereerst heerst er in het *neverland* van Utopia een verbod op privé-eigendom, dat zo ver gaat dat het ook een verbod op privacy omvat, het recht op een eigen sfeer van het individu die beschermt tegen ongewenste intrusie van anderen. Alle woonhuizen moeten daarom open en vrij toegankelijk zijn; niemand mag zich afsluiten – door middel van een slot op de deur – van anderen. Wat ook dient ter onderdrukking van de *pride* is het voorschrift dat alle mensen dezelfde kleding moeten dragen, te vergelijken met het gebruik van een schooluniform. Een schooluniform maakt alle kinderen gelijk; het verhindert de onderscheidingszucht door middel van bijzondere kleding, opsmuk en onderscheidingstekens waarmee kinderen zichzelf willen verhogen boven anderen en aanzien verwerven. Deze drang om zichzelf bijzonder te maken ten koste van anderen moet tegengegaan worden. Een andere karakteristieke regeling in Utopia is het verbod op geld. De families produceren goederen, en die goe-

deren worden opgeslagen in pakhuizen, waar ieder mag nemen naar behoefte. Alles is er in overvloed, dus waarom zou iemand iets geweigerd worden? Ook is er geen reden voor vrees dat sommige mensen meer zullen nemen dan ze nodig hebben. Waarom zou iemand meer willen nemen tenzij uit *pride*, het verlangen om te pronken en anderen de loef af te steken met een ijdel vertoon van rijkdom?

De relatie tussen individu en gemeenschap is problematisch voor More. Het individu wordt zich bewust van zijn bijzondere subjectiviteit. En trots is de (negatieve) manier waarop die bijzondere subjectiviteit zich manifesteert in de sociale orde. Dezelfde 'zichzelf bevestigende' subjectiviteit manifesteert zich ook in het geweten. More wordt het verwijt gemaakt dat hij met zijn weigering in te gaan tegen een breed gedragen consensus, halsstarrig blijft vasthouden aan het eigen geweten tegen de meerderheid van de gemeenschap in. Hij verzet zich tegen dit verwijt door er steeds op te wijzen dat hij zich in zijn gewetensoordeel conformeert aan de grotere gemeenschap van de christenheid en haar vertegenwoordigers door de eeuwen heen. Voor More gaat het niet om een conflict tussen het individuele geweten en de staat; hij pleit niet voor gewetensvrijheid van het losse individu.

De tragiek van Thomas More is dat hij door tijdgenoten, vrienden en familie als een soort Antigone werd gezien, iemand die halsstarrig blijft vasthouden aan het eigen gelijk en ongevoelig is voor enig compromis. Dit werd nog versterkt door zijn stilzwijgen, de feitelijke onmogelijkheid om zich openlijk uit te spreken en zich te rechtvaardigen met redelijke argumenten. Maar is Thomas More wel de Antigone van de moderniteit? Zelf zou hij deze vergelijking afgewezen hebben. Het geweten is voor hem niet een soort ondoorgrondelijk verlangen dat zich in zichzelf, tegen alle redelijkheid in, heeft vastgezet. Integendeel, het geweten is voor hem een functie van de praktische rationaliteit die na ampel beraad en studie tot een oordeel komt over een concreet geval in het licht van

wat geboden is door Gods wet. Het geweten bindt het individu op straffe van zijn ziel en zaligheid, niet omdat het ‘mijn’ geweten zou zijn, maar omdat het mij (al kan ik me vergissen: het geweten kan dwalen) een oordeel geeft conform een universele wet die voor mij bindend is.

NOTEN

- 1 Zie de inleiding van Ben Schomakers van de essaybundel *De schoonheid van het nee* (red. M. De Kesel en B. Schomakers), Sijbbolet, Amsterdam 2015, p. 23. Van Schomakers verschijnt binnenkort een nieuwe vertaling van *Antigone*.
- 2 Beschreven in de biografie van Roper, de schoonzoon van More.
- 3 Bij de beschrijving van de gebeurtenissen rondom de ‘zaak van de scheiding’ en More’s betrokkenheid heb ik mij vooral gebaseerd op het mooie boek van Anthony Kenny over *Thomas More* (Past Masters, Oxford University Press, 1983); ook de biografie van John Guy, *Thomas More* (Arnold Londen, 2000) heb ik geraadpleegd.
- 4 De betreffende passage is Leviticus 20, 21: ‘Als een man de vrouw van zijn broer trouwt, is dat een schande. (...) zij zullen kinderloos blijven.’ Dat het huwelijk van Arthur niet geconsumeerd was vanwege zijn ziekte maakte het voor de paus gemakkelijker om dispensatie te verlenen.
- 5 Illustratief voor Hendriks hoge opvatting van het geweten is het volgende citaat: ‘Though the law of every man’s conscience be but a private court, yet it is the highest and supreme court for judgment or justice’, *The Letters of King Henry VIII: A Selection, with a Few Other Documents*; edited by M. St. Clare Byrne, p. 86, geciteerd uit Robert Zaller, *The Discourse of Legitimacy in Early Modern England*, Stanford University Press, 2007.
- 6 Brief van 17 april 1534 aan Margaret Roper, in: *The Last Letters of Thomas More*, ed. by Alvaro de Silva, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K., 2000, p. 57.

- 7 Volgens Kenny (*Thomas More*, p. 71) om reden dat wel de regeling van de troonopvolging onder de bevoegdheid van het parlement valt, maar niet het ongeldig verklaren van een (voor God gesloten) huwelijk.
- 8 De brief van augustus 1534 van Margaret Roper aan Alice Alington, in de voornoemde editie van Alvaro de Silva p. 72-89.
- 9 Over More's 'adamantine sense of his own self' schrijft Bolt in zijn 'Preface to *A Man for All Seasons*': 'He knew where he began and left off, what area of himself he could yield to the encroachments of his enemies, and what to the encroachments of those he loved. It was a substantial area in both cases [and] ... he was able to retire from those areas in wonderfully good order, but at length he was asked to retreat from that final area where he located his self. And there this supple, humorous, unassuming and sophisticated person set like metal, was overtaken by an absolutely primitive rigour, and could no more be budged than a cliff' (in R.S. Sylvester en G.P. Marc'hadour (ed.), *Essential Articles for the Study of Thomas More*, Archon Books, Hamden 1977, p. 476).
- 10 Geciteerd bij Kenny, *Thomas More*, p. 95.